TEISĖS PARADIGMŲ PAŽINIMO KELIAS

Dovilė Valančienė
Vilniaus universiteto Teisės fakulteto doktorantė
Saulėtekio al. 9, I rūmai, LT-10222 Vilnius
Tel. (+370 5) 236 61 75
El. paštas: dovile.valanciene@tf.stud.vu.lt

Vis dažniau girdime ir matome vartojant žodį „paradigma", tačiau tikslaus atsakymo, aiškesnio apibūdinimo, kas tai yra, labai sunku rasti. Atrodo, kad tai yra visiems savaime aišku. Vis dėlto kas yra paradigma? Kas yra teisės paradigma? Kokias teisės paradigmas būtų galima išskirti? Kokią įtaką teisės mokslui daro moksle vykstantys paradigminiai pokyčiai? Šiame straipsnyje bandoma ieškoti atsakymų į šiuos klausimus ir keliami kiti su šia problematika susiję klausimai.

More and more often we can hear and read the word „paradigm"; however, it is difficult to find an exact answer or clearer reflections what it is. It seems that this is in itself clear to everyone. Nevertheless, what is the paradigm? What is law paradigm? What law paradigms can be distinguished? What influence do paradigm shifts in science have on the science of law? In this article we will try to look for answers to those questions as well as to raise other questions linked to those issues.

Įvadas

Gyvename pokyčių laikotarpiu: keičiasi vertybės, idėjos, požiūriai, mąstymo paradigmos. Žodis „paradigma" dažnai vartojamas, lyg savaime suprantamas, bet iki galo neaiškus. Kas yra paradigma? Kas yra teisės paradigma? Kokias būtų galima išskirti teisės paradigmas? Kaip jas galėtume išanalizuoti? Kaip pasiekti aiškesnio suvokimo? Ką duoda paradigminis suvokimas? Ar besikeičianti mokslo paradigma daro įtaką teisės mokslui? Koks yra teisės paradigmų santykis?

Šiame straipsnyje bandoma atsakyti į šiuos klausimus. Jie aktualūs ne tik teisės mokslui, bet ir praktikai, nes vykstantys pokyčiai turi įtakos visoms teisės kryptims. Galima pažymėti, kad diskusijų šiais klausimais [pavyzdžiui, 8; 10; 26] yra daug, tai susiję su teisės teorijomis, jų skirtumais, bruožais, tačiau kiek tai susiję su aiškesnėmis naujomis idėjomis, kokios yra teisės paradigmos ir kaip jas skirti, diskusijos [pavyzdžiui, 6; 41; 46; 48; 50] tik prasideda, bet jų vis daugėja. Lietuvos teisinėje akademinėje bendruomenėje labiau kalbama apie teisės teorijas (pavyzdžiui, 3, 29, 30) o nedaug apie teisės paradigmas. Anksčiau minėta susijusi su teisės paradigmomis problematika nagrinėjama labai fragmentiškai (pavyzdžiui, E. Kūris [33] nagrinėja besikeičiančią konstitucinės teisės paradigmą). O tai ir patvirtina šio darbo ne tik aktualumą, bet ir originalumą.

Tyrimo objektas – moksle apskritai ir teisės moksle kylanti paradigmos apibrėžimo problematika; teisės teorijų ir paradigmų skyrimo problematika; teisės paradigmų pagrindinių bruožų išskyrimo problematika ir teisės paradigmų santykio problema.

Šio straipsnio tikslas – atsakyti į klausimus, kas yra paradigma, kas yra teisės paradigma, kokias teisės paradigmas būtų galima išskirti ir kokie yra pagrindiniai jų bruožai bei koks yra teisės paradigmų santykis.

Šio straipsnio vizija – pats ieškojimo procesas. Ieškoma atsakymų į iškeltus klausimus. Straipsnyje pateikiami galimi teisės paradigmų pažinimo būdai. Bandoma rinktis vieną iš jų, tačiau paliekama galimybė eiti ir kitais pažinimo keliais.

Siekiant įgyvendinti tikslą, naudoti šie tyrimo metodai: mokslinis-analitinis (šis metodas naudotas, analizuojant skirtingus mokslininkų pasisakymus, kas yra paradigma; analizuojant įvarius mokslininkų pasisakymus apie teisės paradigmas ir nagrinėjant šią problematiką); sisteminis (teisės teorijos ir paradigmos buvo suvokiamos kaip vienos sistemos dalys; teisės mokslas ir teisės teorijos, paradigmos taip pat suvokiamos kaip vienos sistemos dalys); loginis (argumentuojant siekta išsiaiškinti, kokį šiuolaikinės idėjos turi poveikį pokyčiams, siekiant pažinti teisės paradigmas).

Darbe naudotasi įvairių mokslininkų darbais. Kiekvienas darbas buvo labai svarbus, todėl sunku išskirti svarbiausius. Iš Lietuvos mokslininkų darbų būtų galima paminėti, pavyzdžiui, E. Nekrašo knygą „Pozityvus protas“, R. Kazanavičiūtės straipsnius „Klasikinis požiūris į teisėją kaip teisės aiškintoją ir taikytoją“ ir „Klasikinio požiūrio į teisėją kaip teisės aiškintoją ir taikytoją alternatyvos“ ir A. Valantiejaus straipsnį „Postmodernizmas ir epistemologinio reliatyvizmo spąstai“. Paminėtini užsienio mokslininkų darbai, pavyzdžiui, H. Davies ir D. Holdcroft knyga *„Jurisprudence: text and commentary“,* R. Cotterrell knyga *„The Politics of Jurisprudence. A Critical Introduction to Legal Philosophy“,* B. S. Jackson knyga *„Making sense in Jurisprudence*“, T. Kuhn knyga „*The Structure of Scientific Revoliutions“*.

1. Kas yra paradigma?

Pradedant kalbėti apie teisės paradigmas, reikėtų išsiaiškinti – kas vis dėlto yra paradigma moksle?

Pirmiausia reikėtų pažymėti, kad šis žodis kilo iš graikų kalbos (gr. *παράδειγμα* – modelis, pavyzdys, mėginys [36]). T. Kuhn mokslinę paradigmą apibrėžė taip:

1) tai, kas turėtų būti pastebėta ir patikrinta;
2) tam tikros rūšies klausimai, į kuriuos turėtų būti atsakyta ir kurie užduodami susiejant su tema;
3) tai, kaip klausimai turėtų būti struktūrizuojami;
4) tai, kaip turėtų būti interpretuojami mokslinių tyrimų rezultatai.

Apibendrindamas, T. Kuhn teigė, kad paradigma (angl. *research paradigme*) – tai mokslinių bendrijų priimta arba susitarta tyrimo požiūrių, vertybių, principų ir taisyklių visuma, nuo kurios priklauso ne tik tyrimo tikslų pasirinkimas, bet ir gautų duomenų interpretavimas. Todėl pagrįstai manoma, kad paradigma yra daugiau nei teorija, bet mažiau nei pasaulėžiūra [32]. Mokslo teorija – tai principų, taisyklių ir dėsnių visuma, leidžianti paaiškinti ir prognozuoti realybę [52, p. 37–40]. Todėl T. Kuhn paradigmos apibrėžimas apima ir

teorijas, bet jos yra tik dalis paradigmos. Žinoma, plačiuoju požiūriu paradigmą (pagal T. Kuhn) galima vadinti moksline pasaulėžiūra, kuri neabejotinai yra nepalyginti platesnė nei tam tikro mokslo tiriamo fenomeno aiškinimo teorija. Dar būtų galima pateikti T. Kuhn vaizdingą pastabą, kad paradigma yra tai, ką mokslinė bendruomenė „lipdo“ ir atvirkščiai, mokslinė bendruomenė susideda iš žmonių, kurie „lipdo“ paradigmą [32, p. 176].

Pagal *The Merriam-Webster Online* žodyną, paradigmą – tai filosofinė ir teorinė mokslinės mokyklos ar disciplinos, kurioje teorijos, dėsniai, apibendrinimai ir eksperimentai atlieka savo vaidmenį, struktūra; plačiau – tai yra bet kokia filosofinė ir teorinė struktūra [61]. Tarptautinių žodžių žodyne nurodoma, kad „paradigma“ – tai teorinių ir metodologinių prielaidų, kuriomis remiasi konkretus mokslinis tyrimas, visuma [5]. Taigi teorija ir paradigma nėra sinonimai.

Nors yra ir autorių [pavyzdžiui, 39], kurie pateikia ne mažiau nei dvidešimt du paradigmos „atspalvius“, tačiau, kaip teigia F. E. Guerra-Pujol, atsižvelgdamas į T. Kuhn, galima pateikti dvi svarbiausias paradigmos reikšmes, visų pirma, paradigma – tai visuotinai pripažinti mokslo laimėjimai, kurie „modeliuoja“ problemas ir jų sprendimo būdus. Paradigma gali turėti ir kitą, „gilesnę“ prasmę, tačiau tai taip pat yra tam tikras sprendimo „vaizdas“, „matrica“, tam tikra konceptuali struktūra, kaip „matyti“ pasaulį. Šiuo atveju paradigma – tai požiūrių, vertybių ir taisyklių visuma [17].

K. P. Mohanan skiria paradigmos sudedamąsias dalis arba pagrindinius teiginius apie paradigmą:

1. Paradigmos kaip vertės sistemos: pažinimo kūrimo ir pažinimo vertinimo žaidimo taisyklės;
2. Paradigmos kaip moksliniai interesai: tyrimo objektai, požiūriai ieškant objekto, fenomenas, kuris yra laikomas svarbus arba įdomus;
3. Paradigmos kaip teorijos: rinkinys teorinių dėsnių ir teiginių, kurie sujungia dėsnius su stebėjimais;
4. Paradigmos kaip modeliai: pagrindinė realybės samprata, kurios pagrindu formuojami teoriniai dėsniai (pavyzdžiui, tiek I. Newton, tiek J. Kepler dėsniai dalijasi heliocentriniu modeliu);
5. Paradigmos kaip faktų svarbiausioji dalis (kūnas): stebėjimų rinkinys, kuris kviečia paaiškinti teorijos terminais;
6. Paradigmos kaip teorinė struktūra: žodynai susiję su gimininingų sąvokų rinkiniais tuo požiūriu, kuriuo formuluojami teorijos teiginiai;
7. Paradigmos kaip stebėjimų struktūra: žodynai susiję su sąvokų rinkiniais tuo požiūriu, kuriuo formuluojami stebėjimo teiginiai [43, p. 2, 3].

Atsižvelgiant į pateiktus paradigmos apibrėžimus, reikia manyti, kad jie visi turi panašumų, o ypač reikėtų pritarti T. Kuhn pateiktam apibrėžimui, kad paradigma – tai požiūrių, vertybių, teorijų principų, taisyklių visuma (mokslinė pasaulėžiūra), nuo kurių priklauso ne tik tyrimo objekto (kaip aktualaus) pasirinkimas ir požiūris į jį, pats tyrimas, bet ir jo rezultatų interpretavimas ir (o tai labai svarbu moksle) tiriamos realybės prognozavimas (numatymas). Taigi, kalbant apie pačią paradigmą moksle apskritai, jos pažinimo kelias tarsi aiškesnis, bet einant toliau, priėjus prie teisės paradigmų klausimo, atsiduriama kryžkelėje, nes galimi įvairūs pažinimo keliai.

2. Kas yra teisės paradigma? Jos pažinimo keliai ir kryžkelės

2.1. Ar tikrai teisės mokslas nepasiekė tokio etapo, kad būtų galima kalbėti apie teisės paradigmas?

Dažnai yra kalbama apie teisės „paradigmą“, bet neišskiriami bruožai ar paradigminiai kriterijai, kokios yra teisės paradigmos. Galima pateikti pesimistiškai nuteikiantį požiūrį, kaip pažymi P. Wahlgren [56, p. 515–525], žvelgiant į teisės mokslą iš skirtingų perspektyvų yra pagrindo tvirtinti, kad jis dar nepasiekė tokio etapo (pakopos), kad būtų galima tinkamai kalbėti apie paradigmas iš esmės. Pasak jo, teisės mokslo studijos yra pernelyg susijusios su skirtingais dalykais, kurie slepiasi po „teisės mokslo“ pavadinimu, pavyzdžiui, tokių probleminių klausimų: kokia yra teisės prigimtis, teisės sistemos legitimumas, teisinis argumentavimas, teisės normų hierarchija ir t. t. įvairovė [56, p. 515–525]. Galbūt iš tiesų klausimas keliamas ne laiku? Galbūt problema slypi kitur? Tačiau ar tikrai gali būti, kad teisės mokslas nepriėjo tokio etapo, kad nebūtų galima kalbėti apie paradigmą? Manytume, kad su P. Wahlgren išsakyta mintimi vargu ar galima sutikti.

Štai M. V. Hoecke ir M. Warrington teigia, kad teisininkų pasaulis taip pat turi savo „paradigmą“: stiprų ir tvirtą branduolį bendrų sampratų apie teisės teorijas ir koncepcijas, bendrą kalbą, bendrą metodologiją. Arba kitaip: bendrą teisinę kultūrą tam tikroje teisinėje bendruomenėje. Tokia bendra teisės kultūra apima bendrą supratimą mažiausiai šių dalykų:

1. Teisės koncepcijų. Kas yra teisė? Koks jos santykis su kitomis socialinėmis normomis?
2. Teisės šaltinių teorijos. Kas turi galią kurti teisės šaltinius ir kokiomis sąlygomis?
3. Teisės metodologijos tiek kuriant teisę, tiek ją taikant. Tai apima ir teisės interpretavimo teoriją.
4. Argumentavimo teorijos. Kokie argumentai yra priimtini?
5. Teisės legitimumo teorijos. Kodėl teisė yra privaloma?
6. Bendros pagrindinės ideologijos: bendrų vertybių ir požiūrių [22, p. 495–536].

Taigi, galima manyti, kad tai rodo, jog paradigma yra supratimas apie teisės mokslui svarbius ir jį supančius dalykus. M. V. Hoecke ir F. Ost teigimu, paradigma siūlo bendrą, tiek neteisinę, tiek teisinę teorinę struktūrą, kurioje yra visos doktrininės diskusijos. Ji nustato šių diskusijų ribas. Dabar R. Descarteso „mašinistinio vaizdo“ modelis pakeičiamas modeliu, kurį būtų galima pavadinti „meteorologiniu“ [23, p. 197–215]. „Meteorologinis“ vaizdas nuo „mašinistinio“ jau iš pat pradžių labai skiriasi. Šiandien turime į viską žiūrėti kur kas plačiau ir giliau, o ne kaip į „mašiną“, kuri veikia labai tikslai. Socialinė realybė yra kur kas sunkiau nuspėjama. Reikėtų pažymėti, kad tokios kalbos apie „meteorologinį“ modelį yra nulemtos naujojo – sudėtingų dinaminių sistemų – mokslo [53]. Reikia pabrėžti, kad pasaulyje vyksta mokslo paradigmos kaita ir naujosios idėjos smelkiasi ir į teisės mokslą. Į teisę vis labiau žvelgiama kaip į sudėtingą dinaminę sistemą, kur tokie modeliai kaip tiksliai valdoma mašina ar „mechaniniai“ metodai nebesugeba atlikti savo vaidmens. Taip galima pamatyti, kad pats klausimas yra netinkamas, o dar labiau pasakymas, kad teisės moksle dar ne laikas kalbėti apie teisės paradigmas.

Mūsų manymu, teisės moksle tikrai galima ir reikia kalbėti apie teisės paradigmas, nes jos yra ir buvo, tik problema ta, kad nėra aiškių kriterijų, pagal kuriuos jas būtų galima klasifikuoti. Remiantis T. Kuhn ir daugelio kitų mokslininkų paradigmos komponentų samprata būtų galima teisės paradigmas nagrinėti pagal tokius penkis pagrindinius kriterijus:

1. Požiūris į tyrimų ar pažinimo teisės objektą (pavyzdžiui, jis statiškas ar dinamiškas; realiai egzistuoja ar yra žmogaus konstruktas; kas yra teisės mokslo faktas).
2. Ar tyrimo (pažinimo) teisės objektas priklauso ir, jei taip, tai kaip priklauso nuo tyrimo subjekto (pavyzdžiui, vieni tyrėjai teigia, kad tyrimo objektas nepriklauso nuo subjekto, kiti mąsto priešingai – kiekvienas tyrimo objektas priklauso nuo tyrėjo ar nuo istorinio, socialinio bei ekonominio konteksto).
3. Požiūris į teisės objekto tyrimo (pažinimo) tikslus (pavyzdžiui, geriau tirti objekto dalis ar visumą, dalių ryšius ar visumos ir aplinkos bei konteksto ryšius).
4. Teisės objekto tyrimo (pažinimo) metodologija (būdai ir tiesos nustatymo šaltiniai) (kaip tiriamas objektas: pavyzdžiui, kaip nustatoma tiesa; kokie yra pagrindiniai tiesos nustatymo kriterijai; vertybių, moralės ir sveiko proto įtaka tiesai nustatyti).
5. Gautų duomenų interpretavimas (aiškinimas ir argumentavimas) (ar duomenys aiškinami, pavyzdžiui, pagal holistinę ar redukcionistinę teoriją; ar duomenys interpretuojami atsižvelgiant į realybės kaitą ir kontekstą, ar į tai visiškai nekreipiama dėmesio; duomenų interpretavimas yra deterministinis (priežastinis) ar statinis, ar aiškinimas yra kaip mechanizmas.
6. Tolesnių socialinės realybės fenomenų (ar faktų) elgsenos prognozavimas (pavyzdžiui, kokia tikimybe galima prognozuoti tyrimų duomenis ar jų apskritai negalima prognozuoti / numatyti).

Remiantis šiais kriterijais, reikia manyti, būtų galima sujungti daugelį teisės teorijų, hipotezių, principų ar požiūrių į tam tikras grupes, t. y. paradigmas. Tai leistų teisininkams aiškiau susiorientuoti įvairiame „idėjų lauke“. Tačiau galima į tai pažiūrėti ir filosofiškai, ar tikrai teisės paradigmos yra tik teorijų konstruktai? Galbūt principai, vertybės, idėjos yra savaime tokios, kokios atsispindi teorijose, ir jos pagal panašumą gali „realizuoti“ tam tikrą paradigmą. Taigi galbūt paradigma randasi ne tada, kai susijungia kelios teorijos, galbūt paradigma jau „nuo pradžių“ yra pačių teorijų „šaknyse“. Kalbant apie pirmiau išskirtus kriterijus, tai būtų idealus „planas“ tiek išnagrinėti teisės paradigmas, tiek jungti teisės teorijas, tačiau problema ta, kad teisės teorijos nebūtinai turi atspindėti panašius dalykus, kad būtų galima jas jungti, teisės teorijos gali konstruoti kažką naujo, ko dar nepasakė kitos teorijos. Todėl ieškojimo kelias yra labai vingiuotas, bet turime juo eiti.

2.2. Teisės paradigmos pažinimo būdai

Einant pažinimo keliu ir norint aiškiau suprasti, kas vis dėlto yra teisės paradigma, kaip ji „realizuojama“ teisės moksle, kaip galima grupuoti, išskirti ir t. t., reikia apibūdinti teisės paradigmos idėjinį „lauką“. Vaizdingiau pasakius, einant šiuo keliu at-

siduriama kryžkelėje. Galima išvysti tris kelius, kurie „skendi rūke“. Kuo toliau einant, tuo kelių gali vis kitokių atsirasti, o ir jie gali pasirodyti kaip klystkeliai. Teisės mokslo bendruomenė nėra aiškiai susitarusi, todėl reikia drąsių bandymų tai padaryti ir, žinoma, laiko.

Mūsų manymu, pirmasis galimas kelias – teisės paradigmos suvokimas kaip teisės teorijos. Juk jos dažnai tokiomis ir laikomos. Arba tai padaryti patogiausia. Taigi gali būti: prigimtinės teisės paradigma, teisinio pozityvizmo paradigma, teisinio realizmo paradigma ir kt. Tačiau čia kyla abejonių ir galima kritikuoti – kam tada teorijas vadinti paradigmomis? Kuo teisės teorija skiriasi nuo paradigmos? Kokie kriterijai? Nepateikus aiškių atsakymų ir kriterijų, šis kelias tiesiog lieka „skendėti rūke“. Be to, teisės paradigma ir teorija tikrai nėra sinonimai, tai galėjome pamatyti kalbėdami apie paradigmą apskritai. Kita vertus, kodėl šios teorijos negali būti vadinamos paradigmomis, jei jos turi savitus bruožus ir netgi įvairių kitų teorijų atspalvių ir bruožų. Galbūt tikrai tam tikros teorijos galėtų būti paradigmomis, nes jos kuria savitą teisės suvokimą, savitus aspektus, pavyzdžiui, istorinė teisės teorija arba integracinė jurisprudencija. Šis kelias yra galimas, tačiau šiuo atveju jis nebus pasirinktas. Tai nereiškia, kad prie jo negalima grįžti.

Antrasis kelias galėtų būti toks. Pavyzdžiui, H. Davies ir D. Holdcroft [10] nurodė esant analitinę jurisprudenciją (teisinis pozityvizmas), normatyvinę jurisprudenciją (prigimtinės teisės teorijos, utilitarizmas, subjektinių teisių teorijos) ir kritinę jurisprudenciją (ekonominė teisės analizė, teisinis realizmas, kritinės teisės studijos ir kitos postmodernistinės teisės sampratos). Taigi skiriamos: analitinė jurisprudencija, normatyvinė jurisprudencija ir kritinė jurisprudencija. Manytume, šios jurisprudencijos galėtų būti suvokiamos kaip paradigmos. Tačiau reikia turėti omenyje, kad tai tik pagrindas, nuo kurio galima ir nukrypti, išskiriant dar kitas teisės paradigmas. Reikėtų pažymėti, kad yra teorijų, kurias būtų sunku priskirti konkrečiai teisės paradigmai, jos pačios galėtų vadintis paradigmoms arba bent jau būti tam tikru paradigminiu pagrindu besivystančiai paradigmai, pavyzdžiui, istorinė teisės teorija galėtų būti pavadinta istorine jurisprudencija, psichologinė teisės teorija – psichologine jurisprudencija; R. Dworkino vientisos (integralios) teisės teorija galėtų būti vadinama vientisos (integralios) teisės paradigma (arba interpretacine paradigma); galima kalbėti ir apie integracinę jurisprudenciją. Šioje vietoje kyla klausimas, o kaip dėl postmoderniųjų teisės teorijų? Žinoma, kol nėra aiškaus susitarimo, negali būti tikslaus atsakymo, tačiau integracinę jurisprudenciją būtų galima sujungti su postmoderniosiomis teorijomis ir pavadinti naująja paradigma – postmoderniąja teisės paradigma arba, žinoma, galima išskirti tiek postmoderniąją, tiek integracinę, taip pat kritinę teisės paradigmą. Problema ta, kad nėra išskirta kriterijų, kaip reikėtų grupuoti teisės teorijas. Tie kriterijai galėtų būti maždaug tokie:

1. Grupuojamos teisės teorijos, kurios panašiai suvokia teisės ir moralės klausimą.
2. Grupuojamos teisės teorijos, kurios panašiai suvokia teisės aiškinimo, taikymo ir teisėkūros klausimus.
3. Grupuojamos teisės teorijos, kurios panašiai suvokia normos, taisyklės ir principo klausimus.
4. Tai negali būti baigtinis sąrašas.

Mūsų manymu, būtų galima jungti teorijas pagal pirmiau minėtus kriterijus, pavyzdžiui:

1. Bendriausiais bruožais pagal požiūrį į tyrimų ar pažinimo teisės objektą (pavyzdžiui, jis statiškas ar dinamiškas; realiai egzistuoja ar yra žmogaus konstruktas; kas yra teisės mokslo faktas). Analitinės jurisprudencijos teorijos (pozityvistinės teisės teorijos suvokia teisę kaip statišką, valdžios sukurtą konstruktą, kur nėra vietos vertybėms arba joms rasti vietos yra labai sunku. Teisė yra nuspėjama ir valdoma). Normatyvinės jurisprudencijos teorijos (prigimtinės teisės, subjektyvinės teorijos ir kt.) suvokia, kad teisės pamatas – žmogaus veiksmų moralinis reglamentavimas, teisė suvokiama vertybiškai. Pagal kritinės jurisprudencijos teorijas (teisinį realizmą, postmoderniąsias teorijas ir kt.) teisė – dinamiškas ir daug apimantis reiškinys.
2. Ar tyrimo (pažinimo) teisės objektas priklauso ir, jei taip, kaip priklauso nuo tyrimo subjekto (pavyzdžiui, vieni tyrėjai teigia, kad tyrimo objektas nepriklauso nuo subjekto, kiti mąsto priešingai – kiekvienas tyrimo objektas priklauso nuo tyrėjo ar nuo istorinio, socialinio ir ekonominio konteksto). Analitinės teisės teorijos (pozityvistinės teisės teorijos teigia, kad objektas nepriklauso nuo tyrėjo, teisę reikia suvokti tokią, kokią ją valdžia nustatė, kitaip sakant, tiesa yra objektyvi). Normatyvinės jurisprudencijos teorijos (prigimtinės teisės, subjektyvinės teorijos ir kt.) suvokia, kad vertybiškumas turi būti ir objektui pažinti reikia žmogiškųjų vertybių analizės. Kritinės jurisprudencijos teorijos (teisinis realizmas, postmoderniosios teorijos ir kt.) teigia, kad neišvengiamai teisės pažinimas priklauso nuo tyrėjo, nuo žmogaus, nuo socialinio, kultūrinio konteksto.
3. Požiūris į teisės objekto tyrimo (pažinimo) tikslus (pavyzdžiui, geriau tirti objekto dalis ar visumą, dalių ryšius ar visumos ir aplinkos bei konteksto ryšius). Analitinės teisės teorijos (pozityvistinės teisės teorijos atspindi įsivaizdavimą, kad reikia tirti dalis, o ne visą vaizdą, teisė suskaidoma į šakas, pošsakius, institutus, teisės kategorijos aiškiai apibrėžiamos). Pagal normatyvinės jurisprudencijos teorijas (prigimtinės teisės, subjektyvinės teorijos ir kt.), teisė priklauso nuo teisingumo principo, nuo moralinės žmonių patirties, taigi yra svarbus konteksto ir aplinkos ryšys. Kritinės jurisprudencijos teorijos (teisinis realizmas, postmoderniosios teorijos ir kt.) atspindi tai, kad reikia tirti visumą, visą kontekstą, kokią įtaka aplinka ir laiko veiksniai, vertybės turi teisinei realybei.
4. Teisės objekto tyrimo (pažinimo) metodologija (būdai ir tiesos nustatymo šaltiniai) (kaip tiriamas objektas: pavyzdžiui, kaip nustatoma tiesa; kokie yra pagrindiniai tiesos nustatymo kriterijai; vertybių, moralės ir sveiko proto įtaka tiesai nustatyti). Analitinės teisės teorijos (pozityvistinės teisės teorijos teigia, kad svarbiausia yra neginčijami faktai ir protas: remiantis protu tiesa yra tiesiogiai išvedama (konstruojama) iš faktų. Normatyvinės jurisprudencijos teorijos (prigimtinės

teisės, subjektyvinės teorijos ir kt.) teigia, kad be empirinių faktų tiesos negalima nei atrasti, nei nustatyti. Tiesa ir teisingumas yra nustatomi ne tik pasitelkiant faktus ir loginius įrodymus, bet ir remiantis visuomenės nustatytomis normomis (ypač moraliniais principais). Kritinės jurisprudencijos teorijos (teisinis realizmas, postmoderniosios teorijos ir kt.) teigia, kad svarbu yra labiau tikėtini faktai, kritiškas mąstymas, sveikas protas („istorinė ir socialinė patirtis“) – tiesa yra kuriama iš abejotinų faktų ir logikos, teorijų, spėjimų, interpretavimo, sveiko proto laikmečio ir socialiniame kontekste.

5. Gautų duomenų interpretavimas (aiškinimas ir argumentavimas) (ar duomenys aiškinami, pavyzdžiui, pagal holistinę ar redukcionistinę teoriją; duomenys interpretuojami atsižvelgiant į realybės kaitą ir kontekstą ar į tai visiškai nekreipiama dėmesio; duomenų interpretavimas yra deterministinis (priežastinis) ar statinis, ar aiškinimas yra kaip mechanizmas). Analitinės teisės teorijos (pozityvistinės teisės teorijos atspindi tai, kad interpretavimui nėra vietos). Normatyvinės jurisprudencijos teorijos (prigimtinės teisės, subjektyvinės teorijos ir kt.) atspindi požiūrį, kad interpretavimas reikalingas, kiek tai susiję su moralinių standartų įtvirtinimu. Kritinės jurisprudencijos teorijos (teisinis realizmas, postmoderniosios teorijos ir kt.) teigia, kad interpretavimas yra neišvengiamas.
6. Tolesnių socialinės realybės fenomenų (ar faktų) elgsenos prognozavimas (pavyzdžiui, kokia tikimybe galima prognozuoti tyrimų duomenis, ar jų apskritai negalima prognozuoti / numatyti). Analitinės teisės teorijos (pozityvistinės teisės teorijos atspindi tai, kad numatyti ir prognozuoti galima viską, galima valdyti „įsakymais“. Normatyvinės jurisprudencijos teorijos (prigimtinės teisės, subjektyvinės teorijos ir kt.) perteikia požiūrį, kad galima numatyti, tačiau reikia realybę vertinti vertybių, moralumo kriterijais. Kritinės jurisprudencijos teorijos (teisinis realizmas, postmoderniosios teorijos ir kt.) atspindi tokį modelį, kur kaita yra neišvengiamas, nuolatinis, tiksliai nenuspėjamas ir sunkiai valdomas procesas.

Reikia pripažinti, kad teisės mokslininkų bendruomenė turės aiškiau susitarti, kaip skirstyti teisės teorijas į paradigmas. Reikia kuo aiškesnių kriterijų, juos aptarti ir dėl jų susitarti. Tačiau šioje vietoje galima susidurti ir su kritika. Kritikas pasakytų, kad paradigma – tai tiesiog tam tikrų teisės teorijų grupė. Būtų galima atsakyti, kad tam tikrų teorijų grupė, turinti savyje tvirtą įsivaizdavimą tam tikrais klausimais, tam tikrais aspektais, turinti jungiamąjį branduolį, o tas branduolys ir yra paradigma. Šiuo atveju, vadovaujantis ne redukcionizmu, o holizmu, kurį akcentuoja naujojo[1] mokslo paradigma, paradigma suvokiama kaip visas „laukas“, apimantis kelias teisės teorijas. Todėl holistiškai reikia vertinti visą „lauką“ kaip visumą ir tik vėliau galima nukrypti į sudedamąsias dalis – teorijas. Tam tikros paradigmos besi-

[1] Šiuolaikinis – sudėtingųjų (kompleksinių) dinaminių sistemų mokslas, kuris pradėjo vystytis nuo XX a. pabaigos, nors užuomazgų galima rasti ir anksčiau, paprastai yra vadinamas naujuoju mokslu arba naujojo mokslo paradigma.

laikantys mokslininkai suvokia teisę pagal tai paradigmai būdingus bruožus. Galima sakyti, kad teisės mokslininkas interpretuos teisę remdamasis tam tikra teisės paradigma, pavyzdžiui, jei jam priimtina analitinė paradigma, jis interpretuos teisę kitaip nei kritinės paradigmos besilaikantis mokslininkas. Besivadovaujant skirtingomis paradigmomis, kitaip suvokiami tam tikri dalykai. Galbūt atskaitos taškas kiekvienam yra jis pats. Ne visada viską suvokiame objektyviai. Žmogus viską mato vadovaudamasis savo įsitikinimus ir savaip interpretuodamas. Bet tai jau tolesnių diskusijų klausimai. Reikėtų suvokti ir tai, kad šis kelias, jungiant teisės teorijas ir suvokiant jų grupę kaip paradigmą, taip pat yra keblus, nes, kaip buvo minėta, pačios teisės teorijos turi vidinių skirtumų, o taip sujungti jas tampa dar sunkiau.

Trečiasis kelias yra dar kitoks. Manytume, teisės paradigmos galėtų būti suvokiamos ir kur kas plačiau – kaip klasikinė (senoji) ir naujoji, arba klasikinė ir modernioji (arba postmodernioji)[2] teisės paradigma. Galima susieti platesnius dalykus nei teisės teorijos. Galima turėti kur kas platesnį vaizdą. Derėtų prisiminti M. V. Hoecke ir M. Warrington, kurie teigia, kad teisininkų pasaulis taip pat turi savo „paradigmą“ arba kitaip – bendrą teisinę kultūrą tam tikroje teisinėje bendruomenėje. Tokia bendra teisės kultūra apima bendrą supratimą mažiausiai šių dalykų: teisės koncepcijos; teisės šaltinių teorijos; teisės metodologijos tiek kuriant teisę, tiek ją taikant; argumentavimo teorijos; teisės legitimumo teorijos; bendros pagrindinės ideologijos: bendrų vertybių ir požiūrių [22, p. 495–536]. Taigi paradigma, einant šiuo keliu, yra kur kas plačiau nei teorijų grupė. Tai yra ir tam tikrų laikotarpių nulemta ideologinių požiūrių, vertybių visuma. Klasikiniu laikotarpiu vyravo visai kitokios idėjos, pasaulis buvo kitoks, žmonės gyveno kitokioje aplinkoje, teisės teorijos formavosi šiek tiek kitokios nei moderniuoju (arba postmoderniuoju) laikotarpiu – kada yra kitaip. Taigi teisės paradigmos gali būti suvokiamos kaip klasikinė teisės paradigma ir modernioji teisės (arba postmodernioji) paradigma. Reikia manyti, kad klasikinė teisės paradigma galėtų apimti klasikines teisės teorijas, klasikiniam laikotarpiui būdingas idėjas, vertybes, pažiūras ir pan. Modernioji (arba postmodernioji) paradigma galėtų apimti naujausias teisės teorijas, idėjas, besiformuojančias šiuolaikiniame pasaulyje, ir pan. Reikėtų sutikti, kad klasikinė teisės paradigma perteiktų deterministinį teisės vaizdą, teisę, kuri aiški ir apibrėžta sistema, o modernioji (postmodernioji) paradigma atspindėtų indeterministinį teisės vaizdą, teisę, kuri nėra aiški ir yra sunkiai valdoma sistema. Būtų galima teigti, kad šiuo atveju paradigmos tarsi supriešinamos (sena–nauja), tačiau jos nebūtinai turi sunaikinti viena kitą. Neabejotinai yra žmonių ir šiuolaikiniame pasaulyje, kurie tam tikrus reiškinius interpretuotų vadovaudamiesi klasikine teisės paradigma. Taigi žvilgsnis krypsta į žmogų, į vidinius jo įsitikinimus, į jo orientavimąsi ir įsivaizdavimą, kas vyksta aplinkui, kaip jis vertina tam tikrus dalykus.

Vis dėlto ką daryti atsidūrus šioje kryžkelėje? Kuriuo keliu eiti? O gal grįžti ir nebevartoti žodžio „paradigma“? Manytume, kad pirmasis kelias atrodo gan įtikinamai, nes teorijos galėtų būti suvokiamos

[2] Verta pažymėti, kad modernizmas ir postmodernizmas yra skirtingi laikotarpiai, atspindintys skirtingas idėjas ir pokyčius, vis dėlto pasitaiko mokslininkų, kurie postmodernųjį laikotarpį įvardija moderniuoju. Šiame darbe ši problematika daugiau nenagrinėjama.

ir plačiau, kaip konstruojančios tam tikrus atspalvius ir skirtingus suvokimus nei kitos teorijos, tačiau įtikinamumas nėra toks didelis, nes teorija nėra tapatu paradigmai. Trečiasis kelias yra įdomus, tačiau apima labai plačius dalykus, aspektus, laikotarpius, ideologijas, įvairias teorijas ir t. t. Apie jį kalbant reikia apimti itin daug aspektų, aplinkybių, įsivaizdavimų.Tik taip galima išanalizuoti tai, kas atrodo „sena“ ir „nauja“. Šiam keliui reikia daug laiko. Laiko reikia, kad įvyktų reikiami pokyčiai, nusistovėtų naujoji apskritai mokslo paradigma, kad teisės mokslas tinkamai reaguotų į bendrąją mokslo kaitą, reikia daug diskusijų ir susitarimo.Todėl šiuo keliu dabar nebandysime eiti, bet tai nereiškia, kad to negalima daryti vėliau.

Sunku įvardyti, kuris kelias yra geriausias, nes jis gali tapti ir klystkeliu. Nagrinėjamu atveju bus einama antruoju keliu, nes šis kelias atrodo „šviesiausias“ ir patikimiausias, bent jau suvokiant, kad paradigma yra kažkur tarp pasaulėžiūros ir teorijos. Bet tik susitarimas ir laikas padės atsakyti, ar tai klystkelis ar geras kelias, o galbūt eidami šiuo keliu rasime dar vieno kelio pasirinkimą, gal net ne vieno. O galbūt pasuksime atgal į aptartus kelius. Kol kas, manome, jog teisės paradigmos – tai nėra tik teorijos, teisės paradigmos – tai toks „karkasas“, kurio idėjinis „laukas“ yra matomas tam tikrose teorijose. Manome, kad idėjinis „laukas“ vienija tam tikras teorijas į paradigmas. Skirtingos paradigmos turi skirtingus idėjinius „laukus“, tačiau jų egzistavimas nereiškia, kad jos naikina viena kitą. Jos visos reikalingos, visada turi jas palaikančių bendraminčių, prie jų visada galima grįžti. Svarbiausia, kad šie keliai būtų tikrinami, o kol nėra patikrinti ir diskutuoti, būtų galima pabandyti išskirti paradigmas ir jas apibūdinti.

3. Teisės paradigmų išskyrimas ir jų idėjinio „lauko“ atsispindėjimas teisės teorijose: ėjimas pasirinktu keliu

3.1. Analitinė paradigma

Pasirinkus antrąjį kelią bus bandoma išskirti teisės paradigmas, vadovaujantis H. Davies ir D. Holdcroft [10] pasiūlytu skyrimu. Pirmoji yra analitinė teisės paradigma, arba analitinė jurisprudencija. Pirmiausiai žvelgiame holistiškai į tai kaip į visumą. Analitinė paradigma kaip visuma ir jos idėjinis „laukas“. Svarbu pamatyti, kad teisės mokslas yra suvokiamas labai racionaliai šioje paradigmoje. Tačiau ją labiau pažinti galima tik pažvelgus į jos „vidų“ – į jos dalis, į šios paradigmos atsispindėjimą teisės teorijose. Neabejodami manome, kad nagrinėti paradigmos „vidų“ reikia, nes tik taip gali būti pastebimas pats paradigminis „laukas“. Kaip buvo minima anksčiau, tam tikras paradigminis vaizdas „realizuojamas“ tam tikrose teorijose. Tačiau reikia neužmiršti, kad teorijos buvo kuriamos ir kūrėsi kur kas anksčiau, nei buvo pradėta kalbėti apie žodį „paradigma“, o tuo labiau teorijos turėjo panašumų, bendrą idėjinį „lauką“, todėl galima kalbėti apie paradigmų idėjinį „lauką“. Kyla klausimas, ar pirma yra paradigma, kuri realizuojama per teorijas, ar yra teorijos, kurios savo idėjomis jungiasi į paradigmas? Kalbant apie paradigmas galima sakyti, kad jos turi būti kažko pagrindas ir tik po to teorijos. Kita vertus, net nekalbant apie paradigmas natūralu, kad kažkoks idėjinis „laukas“ formuojasi ir atsispinti teorijose. Todėl klausimas – kas iš ko ir kur pradžia yra labiau filosofinis. Manoma, kad esmė galbūt ta, kad šiuo atveju paradigma yra platus idėjinis „laukas“, jungiantis teisės teorijas.

Taigi teisinis pozityvizmas – tai teorija, kuri įprasmina analitinės paradigmos idėjinį „lauką“. Tačiau šiuo atveju turi būti paminėta, kas yra teisinis pozityvizmas ir kokie jo bruožai, kad būtų galima suvokti paradigmos „vidų“. Reikia pabrėžti, kad teisinis pozityvizmas turi įvairių „atspalvių“. Paprastai teisės literatūroje nurodomi šie teisinio pozityvizmo pagrindiniai atstovai – J. Austinas, H. L. A. Hartas, H. Kelsenas ir J. Raz. R. Cotterrell teigia, kad analitinė jurisprudencija gali būti suprantama kaip sisteminio, racionalaus teisės mokslo reikalavimo atsispindėjimas [9, p. 118]. Viena iš pagrindinių pozityvistinės teisės teorijos minčių yra ta, kad įstatymas yra prilyginamas teisei [18, p. 113].

H. L. A. Hartas skiria penkis teisinio pozityvizmo principus arba penkias pozityvizmo reikšmes: 1) įstatymai yra įsakymai, kaip žmonėms elgtis; 2) nėra būtinas teisės ir moralės arba teisės – tai, kas yra, ir teisės, kas turėtų būti, ryšys; 3) teisinių idėjų analizės verta siekti ir tai turi būti išskirta nuo istorinių reikalavimų link įstatymų šaltinių, nuo sociologinių reikalavimų link santykių tarp teisės ir kitų socialinių fenomenų ir nuo teisės kritikos ar moralės įvertinimo, socialinių siekių funkcijų ar kitais terminais; 4) teisės sistema yra uždara loginė sistema, kurioje teisingi teisiniai spendimai gali būti dedukuoti iš anksto nustatytų taisyklių loginių reikšmių be užuominų į socialinius tikslus, politiką ir moralinius standartus; 5) moraliniai sprendimai negali būti pripažinti ar apginti kaip faktų patvirtinimas racionaliais argumentais, įrodymais ar išbandymais. H. L. A. Hartas teigia, kad J. Austinas laikosi požiūrio, išreikšto (1), (2) ir (3), bet nesilaiko (4) ir (5); H. Kelsenas laikosi (2), (3) ir (5), bet nesilaiko (1) ir (4) [21, p. 57–58].

H. Kelseno teorijoje yra aprašymas ir analizė teisės tema; jokie etiniai ar moraliniai sprendimai negali kilti iš šios analizės. H. Kelsenas prašo apsvarstyti teisę tokią, kokia ji yra, be jokių užuominų į ideologiją ar etiką; tai, kas yra „gryna“, reikia atskirti nuo etikos, politikos, į ideologijos, sociologijos, religijos, istorijos ir t. t. Visų rūšių prigimtinė teisės teorija yra apibūdinama kaip neapykantos objektas, kuris yra metateisinė spekuliacija, kuri užteršia grynąją teisės teoriją [10].

Apibūdinamas, kodėl jo teorija yra grynoji, H. Kelsenas nurodo, kad tai yra: pozityviosios teisės teorija; ji skirta pozityviajai teisei apskritai, o ne kuriai nors specifinei teisės tvarkai; ji yra bendroji teisės teorija, o ne tam tikrų nacionalinių arba tarptautinių teisės normų aiškinimas; ji sprendžia klausimą, kas yra teisė, o ne kokia ji turėtų būti; ji yra teisės mokslas (jurisprudencija), o ne teisės politika; jos tikslas – išlaisvinti teisės mokslą nuo svetimų elementų [31, p. 43]. Paminėtinas svarbus H. Kelseno ir H. L. A. Harto požiūrių skirtumas – H. L. A. Harto normatyvioji teisės teorija nuolat slenka link sociologijos, H. Kelsenas atmeta sinkretizmą (susiliejimą), teigdamas, kad negali būti jokio ryšio, o turi būti grynas teisės mokslas ir sociologija [9, p. 107–108].

C. Schmittas teigia, kad XX a. suverenas – didelės mašinos (teisės) inžinierius, buvo nustumtas į šalį. Dabar mašina pati veikia [51, p. 48]. Manome, kad C. Schmittas puikiai pavaizdavo teisę kaip mašiną, o suvereną kaip inžinierių. Iš tiesų bandymas teisę suvokti kaip tam tikrą mašiną, kuri turi būti valdoma, kur nėra vietos sistemai pačiai susireguliuoti, kur nėra vietos suvokimui, kad teisė yra sudėtinga sistema, ir kad nereikia jos suvokti kaip lengvai

valdomo mechanizmo, sukūrė teisę kaip tik siaurai ir normatyviškai suvokiamą sistemą. O tai sukėlė daugybę teisės mokslo problemų. Reikėtų sutikti, kad teisė negali būti suvokiama kaip mechaninė sistema. Būtų galima pateikti kelias kritines pastabas. Pasak F. Nietzsches (vieno iš pozityvizmo priešų), faktai pozityvistine prasme, t. y. kaip pažinimo pagrindas, atspindi ir išreiškia paramos, tvirto pamato, būtino kiekvienam tikinčiajam, troškimą. Jų reikia žmonėms, besiilgintiems pastovumo ir tikrumo. Tokie žmonės siekia būti stiprūs ir tvirti. Tačiau iš tikrųjų šis siekis yra silpnumo, o ne tvirtumo išraiška [45, p. 247]. O štai, pasak daugelio postmodernistų, pozityvizmas yra pavojingiausias pragaištingos modernizmo dvasios įsikūnijimas [44, p. 253]. Kalbant apie modernizmą ir postmodernizmą, vertėtų užsiminti, kad vis daugiau mokslininkų tvirtina, kad antrojoje XX šimtmečio pusėje baigėsi modernizmo epocha, kuri minties sferoje siekė tikslaus, racionalaus ir mokslinio realybės pažinimo, o veikimo sferoje – didesnio efektyvumo. Šiuolaikinės naujosios tendencijos apibrėžiamos terminu „postmodernizmas“. Modernus mokslas paprastai yra vadinamas – senuoju, o naujasis – „postmoderniuoju“, sudėtingųjų (kompleksinių) dinaminių sistemų, chaoso, netiesinio mąstymo, konstruktyvistiniu ir pan. mokslu. Pasaulyje mokslininkai vis labiau kalba apie postmodernizmo (ir naujojo mokslo) įtaką teisės mokslui [pavyzdžiui, 11, p. 425; 24; 27; 41; 46; 48, p. 849, 916–926; 49, p. 757, 806–809; 50, p. 641].

3.2. Normatyvinė teisės paradigma

Normatyvinė teisės paradigma, arba normatyvinė jurisprudencija, kaip visuma asocijuojasi su „vertybiniu“ požiūriu į teisę. Ši paradigma yra plati. Paminėtina, kad idėjinį jos „lauką“ įprasmina tokios teorijos – prigimtinė teisė, utilitarizmas ir subjektinės teisės teorijos [10, p. 109]. Tačiau reikia sutikti, kad skirstymas taip pat yra labai įvairus, todėl į viską reikėtų žiūrėti kritiškai ir neabsoliutinti.

Pirmiausiai būtų galima išskirti prigimtinės teisės teoriją. Prigimtinė teisė yra labai plati. Ji turi ilgą ir garsią istoriją. Istoriniu požiūriu prigimtinės teisės koncepcija aptinkama įvairiuose žmonijos raidos etapuose: senovės Graikijoje ir Romoje, senųjų Rytų kultūrose, viduramžių krikščionybėje, Renesanso epochoje, vėliau ji vėl atgydavo ir vis atgyja, kai tik pozityviąją teisę ištinka moralinė krizė [40, p. 34]. Šiais laikais prigimtinės teisės doktrina yra daugiausiai pasaulietinė, prigimtinę teisę grindžianti vien proto postulatais. Šiuolaikinė prigimtinės teisės teorija nekildina teisės iš Dievo ir nelaiko, kad prigimtinė teisė – tai kažkieno duota. Prigimtinė teisė suprantama kaip tam tikri fundamentalūs moralės principai – teisingumas, sąžiningumas, lygiateisiškumas ir kt. Visuomenei kintant, keičiasi ir jos požiūris į fundamentalius moralės principus, jų turinį. Vadinasi, kinta ir pati prigimtinė teisė, o jei ji keičiasi – privalo keistis ir pozityvioji teisė [40, p. 34]. Vieni iš ryškiausių šiuolaikinių prigimtinės teisės teoretikų yra R. Dworkinas, J. Finnis, L. Fuller [7, p. 223–240]. Tačiau R. Dworkinas, atmesdamas teisinį pozityvizmą ir pabrėždamas tuos pačius teisinio mąstymo elementus, kuriuos pabrėžia ir prigimtinės teisės šalininkai, yra atsargus ir savęs nepriskiria prie prigimtinės teisės rėmėjų [47, p. 200]. Taigi prigimtinės teisės atstovai labai skirtingai žvelgia į prigimtinę teisę. Vieni teigia, kad prigimtinė teisė turi būti pagrįsta spėjimu, kad Dievybė sank-

cionuoja moralinius įstatymus ir teises. Kiti – vengia „metafizinių“ spėjimų, bet taip pat žvelgia į teisę kaip į žmonijos prigimtį, dar kiti susikoncentruoja ties visuotiniu susitarimu dėl universalių teisių ir pareigų, susijusių su šiomis teisėmis. Tačiau visų tikslas bendras – išvengti reliatyvizmo ir nurodyti pagrindinius moralinių vertybių principus. Dabar svarbiausia yra ne tai, kad skiriasi prigimtinės teisės atstovų pozicijos, o tai, kas yra prigimtinė teisė ir ką ja norima pasakyti [28, p. 133]. H. Davies ir D. Holdcroft kaip bendrumą nurodo tai, kad visos prigimtinės teisės atmainos teigia, jog sprendimai randasi iš prigimties, kad žmogaus prigimčiai būdinga tam tikra racionali tvarka [10, p. 149]. Arba galima pasakyti, kad visų formų prigimtinė teisė sutaria, kad yra svarbus teisės ir moralės ryšys. Teisė negali būti aiškiai išreikšta be nuorodų į moralę. Nors tai atrodo vienareikšmiška, tačiau to interpretavimas gali būti labai skirtingas [62]. R. Dworkino teigimu, prigimtines teisės teorijas sieja štai kas: jos teigia, kad teisininkai, spręsdami, kurios teisės propozicijos yra teisingos, vadovaujasi kriterijais, kurie nėra grynai faktiniai, bet visada bent jau tam tikru mastu moraliniai [12, p. 47–48]. Neteisėtumo praktika diktatūrų sąlygomis antrojoje XX a. pusėje atgaivino diskusiją apie prigimtinę teisę, ieškota šiai idėjai pagrįsti įvairiausių būdų, tarp jų ir remiantis I. Kantu, metafizine ontologine tradicija bei siejant ją su egzistencinės filosofijos ir hermeneutine žmogaus būties ir jos istorinio uždavinio pasaulyje ir gyvenime istorija [19, p. 170].

Normatyvinės teisės paradigmos viena iš realizuojančių dalių yra utilitarizmas. Utilitarizmas yra teorija, kuri įvertina poelgius siekiant maksimizuoti gėrį. Būtų galima išskirti tris utilitarizmo teorijos komponentus: 1) tvirtinimas apie tai, kas padaro gerą geru, o blogą blogu. Šis tvirtinimas turėtų nusileisti tam tikrų dalykų klasifikavimo principui, taigi galima pasakyti, kuris dalykas iš dviejų yra geresnis. Šis komponentas yra vadinamas įvertinamuoju; 2) tvirtinimas apie efektą, kad veiksmo teisingumas ar neteisingumas priklauso nuo to, kokius sukelia padarinius. Tai turėtų būti pavadinta padarinių komponentu; 3) tvirtinimas apie tai, kas turėtų būti apsvarstyta, kad būtų nustatyta, kokių veiksmo padarinių gali kilti [10, p. 205–206].

Kita normatyvinės teisės paradigmos „dalis“ – subjektinių teisių teorijos (pagrindiniai atstovai J. Rawlsas, R. Dworkinas, R. Nozick). Subjektinių teisių teorijos skiriasi, tačiau jos visos pateikia subjektinių teisių koncepciją kaip normatyviai saugomas vertybes, kuri pripažįsta normatyvinius pranašumus šių teisių turėtojams ir todėl yra susivienijusios pasmerkti utilitarizmą tais pagrindais, kad pagrindinės teisės yra sukaustomos kolektyvinių tikslų [10, p. 266–267]. Pasak T. Nagel, J. Rawlso knyga „A Theory of Justice“ turi tris elementus. Pirmas – žmogaus ir visuomenės, kokie jie turėtų būti, vizija, antras – moralės teorijos koncepcija, o trečias – konstravimas, siekiant išvesti principus, išreikštus vizijoje, remiantis metodais, kurie atspindi moralės teorijos koncepciją. J. Rawlsas tęsia sutartinę tradiciją politinėje ir moralinėje filosofijoje [10, p. 268]. R. Dworkino teigimu, subjektinės teisės turi prioritetą prieš politikos skatinamą bendrą gerovę. Neabejotinai R. Dworkino teorija yra antiutilitarinė, ir pirmiausiai yra stipri utilitarizmo kritika [10, p. 309]. R. Nozick teigia, kad tik vadinamoji minimali, arba naktinio

sargo, valstybė yra moraliai pateisinama; nors ir minimali valstybė labiau mėgstama anarchijos, bet kokia valstybė su stipresne valdžia gali pažeisti teisingumo principus ir subjektines teises. R. Nozick teorija plėtoja idėją, kad teisingumas yra esminis dalykas teisei, ir šis klausimas yra labiau istorinis [10, p. 342].

3.3. Kritinė teisės paradigma

3.3.1. Kritinė teisės paradigma ar postmodernioji teisės paradigma?

Kritinė teisės paradigma, arba kritinė jurisprudencija, asocijuojasi su kritišku ir kitokiu požiūriu į teisę nei kitos teisės paradigmos.

B. S. Jacksonas [26] kritines teisės studijas, dekonstrukciją, psichoanalizę, feminizmą įvardija kaip radikalias jurisprudencijos kritikos formas. B. Bixas [8] amerikietiškąjį teisinį realizmą, ekonominę teisės analizę, modernias kritines perspektyvas (kritines teisės studijas, „outsaiderių“ jurisprudenciją, feministinę teisės teoriją, kritinę rasės teoriją ir kitas), teisę ir literatūrą, bendrosios teisės filosofinį pagrindimą ir kitus požiūrius (istorinę jurisprudenciją, laisvą teisės judėjimą, marksistinę jurisprudenciją, skandinaviškąjį teisinį realizmą, teisinį procesą, pragmatizmą, postmodernizmą) – išskyrė kaip modernias teisės perspektyvas. Pasak jo, dabar šie požiūriai į teisę yra kraštutiniai ir tokie požiūriai, kurie buvo vystomi, bet šiuo metu yra užmiršti [8, p. 255]. H. Davies, D. Holdcroft [10, p. 266–267] ekonominę teisės teoriją, skandinaviškąjį teisinį realizmą, amerikietiškąjį teisinį realizmą, kritines teisės studijas įvardija kaip kritinę jurisprudenciją. Internetinėje filosofijos enciklopedijoje [62] nurodoma, kad teisinis realizmas, kritinės teisės studijos, teisė ir ekonomika, „outsaiderių“ jurisprudencija – tai kritinės teisės teorijos. G. Minda teisę ir ekonomiką, kritines teisės studijas, feministinę teisės teoriją, teisę ir literatūrą, kritinę rasės teoriją mano esant naujais devintojo dešimtmečio judėjimais [42]. Būtų galima pažymėti, kad šios teorijos įvardijamos labiau kritinėmis nei postmoderniomis. Manome, kad tokiame „lūžio“, pokyčių etape ir negali būti aiškaus susitarimo ir visiško aiškumo, kaip, ką turime vadinti ar kiek yra postmodernių teisės teorijų, tačiau aišku, kad vyksta pokyčiai, o svarbiausia pokyčiai postmoderniuoju laikotarpiu. Būtų galima sutikti, kad kritinė teisės paradigma apima gan platų vaizdą tų teorijų, kurios yra kritiškos ir „kitokios“, tarsi griaunančios iki to sukurtus pamatus. Kritiškas žvilgsnis skatina tobulėti. Galbūt postmodernioji paradigma teisėje atspindėtų labiau postmodernųjį etapą. Postmodernumas ženklintų visiškai naują idėjinį „lauką“. Tačiau tai tik pavadinimai. Svarbiausia, kas yra konstruojama jose ir kaip yra žvelgiama į tai. Svarbu kelti postmoderniąsias idėjas ir diskutuoti.

3.3.2. Teisinis realizmas ir pragmatizmas

Pasak E. Engle, teisinis realizmas, kritinės teisės studijos, postmodernizmas ir marksizmas yra vienaip ar kitaip susipynę [14, p. 64–79]. Galima su tuo sutikti, nes juos vienija kritinės idėjos bendras paradigminis „laukas“. Toliau trumpai apžvelgiamos teorijos, kurios yra kritinės, tačiau diskutuojama, ar jos yra postmoderniosios.

Štai sociologinę teisės mokyklą (į ją įeina, pavyzdžiui, teisinis realizmas ir pragmatizmas) domina ne tiek teisės esmės, ne jos turinio, net ne formos dalykai, o

pirmiausia realus teisės funkcionavimas visuomenėje: teise siekiama tam tikrų tikslų ir ji kuriama ne tiek remiantis loginiais kategorijų ryšiais, kiek veikiama įvairių susikertančių interesų, ir atlieka tam tikras funkcijas visuomenėje. Sociologinės jurisprudencijos nuopelnas yra tas, kad atkreipiamas dėmesys į teisinio reguliavimo efektyvumo problemą ir būtinumą formalų, normatyvinį teisinį reguliavimą užtikrinti organizacinėmis bei ekonominėmis priemonėmis, skiepijamas suvokimas, kad negalima kliautis vien tam tikrų tikslų (vertybių) oficialiu įtvirtinimu, bet būtina garantuoti ir tų vertybių siekimo priemonių sistemą [34, p. 24–27]. Svarbu sociologinės jurisprudencijos kritinis požiūris į teisę, padėjęs išsivaduoti iš ideologijos ir politikos. Skiriamos dvi teisinio realizmo mokyklos: 1) amerikietiškasis realizmas; 2) skandinaviškasis realizmas. Amerikietiškojo realizmo požiūris yra idėja, kad vienas iš būdų susieti teisę su realybe yra palyginti ją su pareigūnų (teisėjų) elgesiu. Skandinaviškojo realizmo požiūris – idėja, kad vienas iš būdų susieti teisę su realybe yra identifikuoti teisę su psichologiniais reiškiniais, žmonių jutimais, atsirandančiais reaguojant į teisinius žodžius [20, p. 103].

Teisinio pragmatizmo teorija kritikuoja tradicinį požiūrį į teisę ir sprendimų priėmimą. Klasikinis požiūris į teisę siūlo bylos pagrindo teisės teoriją, kuri akcentuoja universalią ir pamatinę specifinių teisinių faktų kokybę, smulkmenišką precedentų analizę ir argumentus pagal analogiją. Pragmatinė pozicija į jurisprudenciją siūlo daug filosofinių iššūkių tradiciniams teisės apibrėžimams [60]. Ši teorija pripažįsta, kad nėra ir negali būti universalaus visiems atvejais tinkamo būdo nustatyti teisingumą, todėl ragina ne siekti nepasiekiamo idealo, bet spręsti konkrečias (pragmatines) problemas, ginčus, konfliktus, remiantis ne viena, bet keliomis teisės metodologijomis [57, p. 385–396].

3.3.3. Kas yra postmodernizmas? Kokios teisės teorijos yra postmoderniosios?

Postmodernizmas – kas tai? Kaip teigia J. F. Lyotard, šis žodis žymi kultūros būvį po transformacijų, kurios nuo XIX a. pabaigos pakeitė mokslo, literatūros ir kitų menų žaidimo taisykles [38, p. 13]. *The Merriam-Webster Online* žodyne pateikiamas toks postmodernizmo apibrėžimas: „priklausantis po modernizmo atėjusiai erai arba su ja susijęs; arba kuris nors iš daugybės sąjūdžių, atsiradusių kaip reakcija į modernizmą, kuriems paprastai būdingas sugrįžimas prie tradicinių medžiagų ir formų; arba teorija, kuriai būdingas radikalus modernių prielaidų apie kultūrą, tapatybę, istoriją ar kalbą perkainojimas“ [63]. Būtent šiandien yra susiduriama su perkainojimu, su pokyčiais.

Manoma, kad pirmąsyk postmodernizmo sąvoką apie 1950 m. pavartojo literatūros kritikai (I. Horne ir H. Levin), bet kiek plačiau ji buvo aptarta tik po dešimtmečio, taip pat literatūros kritikoje. Postmodernizmo sąvoka įsitvirtino JAV ir paplito tarp architektų, tapytojų, meno kritikų. Iš JAV ji atkeliavo į Europą, pirmiausiai – į Prancūziją, kur gana keistai susipynė su tuo metu ten įtakinga buvusia poststruktūralistine filosofija, ir galop postmodernizmo sąvoka tapo avangardo bet kurioje kultūroje analogu [25, p. 5–52]. Kai kurie autoriai (pavyzdžiui, J. Appeby, L. Hunt, M. Jacob [1] ar E. Gellner [16, p. 41]) teigia, jog postmodernizmo sąvoka garsėja

tuo, kad dažnai labai sunku pasakyti, ką ji iš tiesų reiškia. Nesutarimų kyla net įvardijant postmodernizmo ištakas ir žymiausius atstovus.

Reikia pripažinti, kad postmodernizmas nėra tas „modelis“, kuris priima tradicinės (tiksliau kalbant, pozityvizmo pagrindu sukurtos) socialinės teorijos žaidimo taisykles. Negana to, postmodernizmas iš esmės griauna šias taisykles. Pirmiausia postmodernizmas atsisako pamatinio – sistemiško, apibendrinančio, nuosekliai plėtojamo – socialinės teorijos karkaso, kurio „teisingumas“ „klaidingumas“, kaip teigia tradicinės socialinių mokslų prielaidos, privalo būti empiriškai tikrinamas. Postmodernizmo atstovų požiūriu, šitaip veikiau „tikrinamos“ mažiau reikšmingos paties karkaso dalys, o pats karkasas yra epistemine-politinė moralinė konstrukcija. Tiesa, šiuolaikiniai pozityvizmo atstovai atsisako „linijinių“ savosios tradicijos schemų. Tačiau yra ir netiesioginis pozityvizmo ir postmodernizmo ryšys: tokie pokyčiai gali būti ta pati postmodernizmo, kuris skeptiškai įvertina progresyvaus pobūdžio švietimo diskursą, įtaka [54, p. 5–49].

Postmodernizmas yra plačiai kritikuojamas tiek dešinės, tiek kairės dėl savo neapgalvotumo. Jam dažnai priskiriami tokie apibūdinimai – subjektyvizmas [13, p. 87, 88], vaikiškas žargonas [35] ar „akademinis pokštas“ [2, p. 149–168]. Postmodernizmas skatina kritiškumą, nes jis atmeta korespondentinę tiesos teoriją ir pasisako už tarpsubjektyvų modelį, kuriame tiesa yra socialiai kuriama susitarimu. S. Feldman žodžiais, tiesa ir pažinimas egzistuoja dėl to, kad mes gyvename su bendromis ir kultūrinėmis tradicijomis, kurios mus skatina bendrauti vieniems su kitais [15, p. 2351–2363].

Kokios teisės teorijos yra postmoderniosios? Būtų galima sutikti, kad bendriausiu požiūriu skiriamos tokios postmoderniosios teisės teorijos: teisės ir ekonomikos judėjimas, kritinės teisės studijos, feministinė teisės teorija, teisė ir literatūra, kritinė rasės teorija. Dėl teisinio realizmo būtų galima kelti klausimą, tačiau tikriausiai reikėtų sutikti, kad teisinis realizmas yra kritinė, bet ne postmodernioji teisės teorija. Turime sutikti, kad negali būti visiškai tikslaus atsakymo, nes postmoderniuoju laikotarpiu gali atsirasti vis „naujesnių“ teorijų, o skirstymas ir svarbiausia žvilgsnis į „senesnes“ teorijas gali skirtis.

Kritinės teisės studijos pradedamos nuo to, kur teisinis realizmas sustojo: dėl taisyklių yra susitariama, todėl viena klasė turi įtakos kitai. Tačiau tai yra pasakoma gan aštriai. Teisinis realizmas atkreipia dėmesį į teisminės sistemos kapitalistinių nesėkmių požymius, o kritinės teisės studijos žvelgia giliau – į šių požymių priežastis [15, p. 2351–2363]. Teisinį realizmą ir kritines teisės studijas vienija skeptiškas, antiformalistinis požiūris, tačiau kritinės teisės studijos negali būti vadinamos „naujuoju realizmu“: „Abu judėjimai siekia demistifikuoti teisę, akcentuoti teisės veikimą, tačiau kritinių teisės studijų „nedomina“ pragmatiniai ar empiriniai tyrimai“ [55, p. 95]. Dabar didžioji dalis kritinių teisės studijų diskurso yra negatyvus: priešinamasi esamai sistemai, tačiau nepateikiama galimų alternatyvų [15, p. 2351–2363].

Teisės ir ekonomikos judėjimas teigia, kad teisė turi stengtis maksimizuoti (padidinti) gerovę. Pasak R. A. Posnerio, svarbiausias statutinės ir bendrosios teisės uždavinys – skatinti gerovės maksimizaciją, kuri geriausiai gali būti pasiekta palengvinant laisvosios rinkos mechanizmus.

R. A. Posnerio normatyvinis požiūris jungia utilitarizmo elementus su kantiškąja pagarba žmogaus autonomijai. Kantiškuoju požiūriu, teisė turėtų palengvinti susitarimus rinkoje, nes rinkos susitarimai geriausiai atspindi autonominius individualių pirmenybių vertės sprendimus. Individai išreiškia ir realizuoja tai, kas jiems svarbiausia, bendros (visų sutikimu) rinkos susitarimais, ištobulintais lygių derybų. Taigi rinkos susitarimai turi tikslą idealiai būti efektyvūs ir teisingi [60]. Ekonominė teisės interpretacija pateikia ryškią tezę: daugelis, jeigu ne visos, teisės sritys gali būti suprantamos, susiejant su efektyvumo (naudingumo) skatinimu [10, p. 393].

Kita postmodernioji teorija – feministinė jurisprudencija. Ši jurisprudencija siekia analizuoti ir suderinti tradicines teisės teorijas ir praktiką. Feministinė jurisprudencija supranta teisės veikimą kaip visiškai „prisisunkusį“ politinių ir moralinių nuomonių apie moters vertę ir kaip moteris turėtų būti traktuojama. Šios nuomonės (teiginiai) nėra vienodos su moterų savęs pačių suvokimu, netgi ir su tradicinėmis liberaliomis koncepcijomis (moralės ir teisės), lygybe ir teisingumu [59].

Teisė ir literatūra. Teigiama, kad literatūroje aprašomos amžinos žmogiškosios problemos, todėl literatūros studijos gali suteikti teisei trūkstamą žmogiškumo elementą: „teisė literatūroje moko vertybių, esminių įsitikinimų ir jausmų, kuriuos teisinis diskursas ir jo racionalios išorinės formos visada bando paslėpti, svarbos“ [58]. Šiuolaikiniame teisės moksle, jo srovėse, tiek naudojančiose pozityvistinę metodologiją, tiek jos nenaudojančiose, yra iš esmės sutariama ir pripažįstama, kad teisė nėra tik tekstas [4, p. 159]. Taigi postmoderniosios teisės teorijos žiūri į teisę kaip į visa apimantį ir platų reiškinį.

4. Teisės paradigmų santykis

Koks yra teisės paradigmų santykis? Ar jos konkuruoja, ar naikina viena kitą? Ar jas reikėtų jungti? Nežinant tikslaus atsakymo ir dar nenuėjus einamu keliu, sunku tiksliai atsakyti. Neišvengiamai teisės paradigmos konkuruoja, tačiau tai nereiškia, kad jos užims viena kitos vietą. Manome, kad jokiu būdu teisės paradigmos neturi būti supriešinamos. Jos tik skirtingai „mato“ tam tikrus dalykus arba kuria visiškai naujus dalykus, o tai nereiškia, kad viena kitai kažkaip kenkia ar trukdo. Teisės paradigmos tiesiog atspindi kelis teisinės realybės „matymo“ būdus. Kiekviena teisės paradigmą įgyvendinanti teisės teorija yra skirtinga net ir paradigmos „lauke“. Tai normalu, nes teorijos formuoja supratimą, savo idėjas. Problemiškiausia, kad nėra aiškių teisės paradigmų skyrimo, teorijų jungimo, atskaitos taškų ir t. t. kriterijų. Tikrai neturėtų būti sukuriama situacija, kad viena teisės paradigma visiškai išstumtų kitą ir jos nebeliktų, paradigmos turi koegzistuoti. Reikia gerbti įvairovę. Tačiau reikia pažymėti, kad paradigma taip pat negali būti stabili ir nereaguoti į pokyčius. Kartais gali pasirodyti, kad reikia grįžti prie vienokios ar kitokios paradigmos. Todėl vienu metu labai populiari ir palaikoma teisės paradigma gali būti visiškai užmiršta kitu laiku, tačiau tie, kurie priskiriami postmoderniam judėjimui (pavyzdžiui, J. Derrida, J. F. Lyotar, M. Foucoult) paprastai išjuokia tuos, kurie priskiriami įprastam, tradiciniam judėjimui (pavyzdžiui, H. L. A. Hart, R. Dworkin), teigdami, kad jie yra beviltiškai pasenę postmoderniajame amžiuje. Kita vertus, pirmaujantys angloamerikiečių teisės teoretikai (pavyzdžiui, J. Rawls, R. Dworkin, J. Ackerman) nepretenduoja atsakyti postmodernistams,

netgi nenurodo postmodernistų klaidų [37, p. 2, 3]. Ką tai rodo? Paradigmos skiriasi tiek apimtimi, tiek gyliu. Reikėtų pripažinti, kad konkurencija nereiškia, jog viena paradigma neišvengiamai gali „sunaikinti“ kitą ir ją pakeisti. Paradigmos konkuruoja, istorijos eigoje jos atsiranda, yra kritikuojamos, peržiūrimos, atnaujinamos, prie jų grįžtama ir t. t. Taip pat būtų galima sutikti, kad ne visų paradigmų skirtumai išryškėja dėl tų pačių dalykų. O svarbiausia, kad, kaip šių dienų mokslinėje bendruomenėje užsimenama [pavyzdžiui, 6, p. 779–801; 11, p. 425; 24; 27; 46; 48, p. 757, 806–809; 50, p. 641], jos turėtų būti bandomos jungti, siekiant teisės mokslo pažangos. Taigi teisės mokslininkų laukia didžiulė užduotis ne tik ieškoti galimų teisės paradigmų pažinimo būdų ir juos tikrinti, bet ir mokytis jas jungti, o ne priešinti.

Išvados

1. Atsakant į klausimą, kas yra paradigma, būtų galima teikti pirmenybę T. Kuhn apibrėžimui, pagal kurį paradigma – tai mokslinių bendrijų priimta arba susitarta tyrimo požiūrių, vertybių, principų ir taisyklių visuma, nuo kurios priklauso ne tik tyrimo tikslų pasirinkimas, bet ir gautų duomenų interpretavimas. Paradigma yra daugiau nei teorija, bet mažiau nei pasaulėžiūra. Deja, dėl pažinimo nebaigtumo dažnai išnyksta aiškios ribos tarp teisės paradigmų ir teorijų sampratos. Šių ribų nustatymo kriterijus būtina nuolatos tikslinti.
2. Ieškant atsakymo į klausimą, kas yra teisės paradigma, galima eiti trimis keliais, šiuo atveju buvo pasirinktas kelias, kuriuo einant teisės paradigma suvokiama kaip idėjinis „laukas“, kuris yra realizuojamas tam tikrose teorijose, o visas tas laukas sudaro tam tikrą teisės paradigmą. Šiuo atveju buvo išskiriamos: analitinė teisės paradigma, normatyvinė teisės paradigma ir kritinės teisės paradigma.
3. Plačiausiu požiūriu galima skirti tokius teisės paradigmų (analitinės jurisprudencijos, normatyvinės jurisprudencijos ir kritinės jurisprudencijos) bruožus:
   a) analitinė jurisprudencija gali būti suprantama kaip sisteminio, racionalaus teisės mokslo reikalavimo atsispindėjimas;
   b) normatyvinė jurisprudencija nagrinėja normatyvius, vertinamuosius arba kitaip – norminančius klausimus apie teisę, siekiant išvengti reliatyvizmo ir nurodyti pagrindinius moralinių vertybių principus;
   c) kritinė jurisprudencija į teisę žiūri kur kas plačiau nei klasikinės teisės paradigmos. Teisė įgauna kitokį „atspalvį“.
4. Teisės mokslininkai turi didžiulę užduotį – tikrinti teisės paradigmų pažinimo kelius. Taip pat šiuolaikiniame pokyčių etape turi būti suvokta, kad teisės paradigmos, kad ir kaip skirtingai jos suvokiamos, negali viena kitos naikinti, o turi išmokti koegzistuoti. O svarbiausia – teisės paradigmos visada buvo ir yra, nepaisant to, kad tik dabar pradedama apie tai kalbėti. Šiandien kyla tik jų skirstymo, kriterijų, atskaitos taškų klausimai, tačiau teisės pažinimo ir tyrimų idėjos, vertybės ir t. t. egzistuoja nuolatos.
5. Nors nėra vienintelės teisės paradigmos, reikia pripažinti, kad teisė vis labiau suvokiama kaip sudėtinga ir dinaminė sistema. Pernelyg ilgai teisės

moksle bandyta viską aiškiai apibrėžti ir nuvertinti patį ieškojimo, pažinimo procesą. Todėl itin svarbu pabrėžti, kad nėra labai svarbu tiksliai ir aiškiai apibrėžti, kas yra teisės paradigma, kur kas svarbiau ieškoti skirtingų paradigmų atstovų sutarimo, pasveriant kiekvienos paradigmos pranašumus ir trūkumus.

LITERATŪRA

Specialioji literatūra

1. APPEBY, J.; HUNT, L.; JACOB, M. *Tiesos sakymas apie istoriją.* Vilnius: Margi raštai, 1998.
2. ARROW, D. W. „Rich," „Textured", and „Nuanced": Constitutional „Scholarship" and Constitutional Messianism at the Millennium, *TEX. L. REV*, 1999, vol. 78,.
3. BAKŠEVIČIENĖ, R. Teisė – kas tai? Kelios teisės sampratos. *Teisė*, 1996, t. 30.
4. BAUBLYS, L., *et al. Teisės teorijos įvadas*. Vilnius, 2010.
5. BENDORIENĖ, A., *et al. Tarptautinių žodžių žodynas.* Vilnius: Alma littera, 2004.
6. BERMAN, H. J. Toward an Integrative Jurisprudence: Politics, Morality, History. *California Law Review*, 1988, vol. 76, no. 4.
7. BIX, B. Natural law theory. In PATTERSON, D. A. (Ed.) *A Companion to Philosophy of Law and Legal Theory*. Oxford: Blackwell Publishing, 2008.
8. BIX, B. *Jurisprudence: theory and context.* London: Sweet & Maxwell, 2006.
9. COTTERRELL, R. *The Politics of Jurisprudence. A Critical Introduction to Legal Philosophy.* London, Edinburgh: Butterworths, 1989.
10. DAVIES, H., HOLDCROFT, D. *Jurisprudence: Texts and Commentary.* London: Butterworths, 1991.
11. Di LORENZO, V. Legislative Chaos: An Exploratory Study, *YALE L. & POL'Y REV*, 1994 vol. 12.
12. DWORKIN, R. *Teisės imperija.* Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2005.
13. DWORKIN, R. Ronald Dworkin, Objectivity and Truth: You'd Better Believe It. *PHIL. & PUB. AFF.*, 1996, vol. 25, no. 2.
14. ENGLE, E. A Primer on Left Legal Theory: Realism, Marxism, CLS & PoMo. *A Critical Studies Journal*, 2010, vol. 3, issue 2.
15. FELDMAN, S. An Arrow To The Heart: The Love and Death of Postmodern Legal Scholarship. *Van. L. Rev.,* 2001, vol. 45.
16. GELLNER, E. *Postmodernizmas, protas ir religija.* Vilnius: Pradai, 1993.
17. GUERRA-PUJOL, F. E. The paradigms of „law and economics" [interaktyvus. Žiūrėta 2011-01-13]. Prieiga per internetą: <http://works.bepress.com/cgi/viewcontent.cgi?article=1001&context=f_e_guerra_pujol>.
18. HAYEK, F. A. *Teisė, įstatymų leidyba ir laisvė: socialinio teisingumo mirażas*. Vilnius: Eugrimas, 1998.
19. HALDER, A. *Filosofijos žinynas.* Vilnius: Alma littera, 2002.
20. HARRIS, J. W. *Legal Philosophies*. London, Edinburg, Dublin, 1997.
21. HART, H. L. A. *Essays in Jurisprudence and Philosophy*. Oxford University Press, 1983.
22. HOECKE, M. V.; WARRINGTON, M. Legal Cultures, Legal Paradigms and Legal Doctrine: Towards a New Model for Comparative Law. *International and Comparative Law Quarterly*, 1998, vol. 47.
23. HOECKE, M. V.; OST, F. Legal Doctrine in Crisis: Towards a European Legal Science. *Legal Studies*, 1998, vol.18, issue 2.
24. HOLZ, B. Chaos Worth Having: Irreducible Complexity and Pragmatic Jurisprudence. *Minnesota Journal of Law, Science & Technology*, 2006, no. 8(1).
25. HUYSSEN, A. Mapping the postmodern. *New German Critique,*1984, no. 33.
26. JACKSON, B. S. *Making sense in Jurisprudence*. Liverpool: Deborah Charles Publications, 1996.
27. JONES, G. T. Dynamical Jurisprudence: Law as a Complex System. *Georgia State University Law Review,* 2008, vol. 24, no. 4.
28. KAINZ, H. P. *Natural law: an Introduction and Re-examination*. 2004.
29. KAZANAVIČIŪTĖ, R. Klasikinio požiūrio į teisėją kaip teisės aiškintoją ir taikytoją alternatyvos. *Teisė,* 2009, t. 71.

30. KAZANAVIČIŪTĖ, R. Klasikinis požiūris į teisėją kaip teisės aiškintoją ir taikytoją. *Teisė,* 2009, t. 70.
31. KELSEN, H.*Grynoji teisės teorija.* Vilnius: Eugrimas, 2002.
32. KUHN, T. *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago: Chicago University Press, 1970.
33. KŪRIS, E. Konstitucijos aiškinimas, konstitucinės teisės šaltiniai ir besikeičianti konstitucinės teisės paradigma. *Teisės problemos*, 2003, nr. 3(41).
34. KŪRIS, E. Įvadas. In KELSEN, H. *Grynoji teisės teorija*. Vilnius: Eugrimas, 2002.
35. LEITER, B. Books in Review. *ABA DIVISION FOR PUB. EDUC. FOCUS ON L. STUD*., 1998.
36. LIDDELL, H. G., SCOTT, R. A Greek-English Lexicon, on Perseus Digital Library [interaktyvus. Žiūrėta 2011-03-20]. Prieiga per internetą: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.04.0057&redirect=true>.
37. LITOWITZ, D. E. *Postmodern Philosophy and Law.* Lawrence University Press of Kansas, 1997.
38. LYOTARD, J. F. *Postmodernus būvis.*Vilnius: Baltos lankos, 2010.
39. MASTERMAN, M. The Nature of a Paradigm. In LAKATOS, I.; MUSGRAVE, A. (Eds.) *Criticism and Growth of Knowledge*, 1971.
40. MIKELĖNIENĖ, D.; MIKELĖNAS, V. *Teismo procesas*: *teisės aiškinimo ir taikymo aspektai*. Vilnius: Justitia, 1999.
41. MILOVANOVIC, D. Dueling paradigms: modernist v. postmodernist thought. In *Critical Criminology Information and Resources* Site [interaktyvus]. 1998 [žiūrėta 2011-03-16]. Prieiga per internetą: <http://critcrim.org/critpapers/milovanovic_postmod.htm>.
42. MINDA, G. *Postmodern Legal Movements*. New York, 1995.
43. MOHANAN, K. P. *Paradigms, theories, frameworks, incommensurability, & theory ladenness*. Singapore: Centre for Advance Studies, University of Singapore, 1998.
44. NEKRAŠAS, E. *Pozityvus protas. Jo raida ir įtaka modernybei ir postmodernybei*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2010.
45. NIETZSCHE, F. *Linksmasis mokslas.*Vilnius: Pradai, 1955.
46. PATTERSON, D. A. Postmodernism. In PATTERSON, D. A. (Ed.) *A Companion to Philosophy of Law and Legal Theory.* Oxford: Blackwell Publishing, 2008.
47. POSNER, R. A. *Jurisprudencijos problemos*. Vilnius: Eugrimas, 2004.
48. RUHL, J. B., Complexity Theory as a Paradigm for the Dynamical Law-and-Society System: A Wake-Up Call for Legal Reductionism and the Modern Administrative State. *DUKE L. J.*, 1996, vol. 45.
49. RUHL, J. B., SALZMAN, J. Mozart and the Red Queen: The Problem of Regulatory Accretion in theAdministrative State. *GEO. L. J.*, 2003, vol. 91.
50. ROE, M. J. Chaos and Evolution in Law and Economics. *HARV. L. REV*, 1996, vol. 109.
51. SCHMITT, C. *Political Theology: Four Chapters on the Concept of Sovereignty.* Cambridge, Mass: MIT Press, 1985.
52. SKURVYDAS, A. *Senasis ir naujasis mokslas: paradigmos, metodologijos, teorijos, dėsniai, principai, politika.* Kaunas, 2008.
53. VALANČIENĖ, D. Naujojo – sudėtingųjų dinaminių sistemų – mokslo įtaka teisės mokslui. *Teisė*, 2011, t. 78.
54. VALANTIEJUS, A. Postmodernizmas ir epistemologinio reliatyvizmo spąstai. *Sociologija. Mintis ir veiksmas,* 2003, t. 2.
55. WACKS, R. *Philosophy of Law: A Very Short Introduction*. New York: Oxford University Press, 2006.
56. WAHLGREN, P. On The Future of Legal Science. *Scandinavian Studies in Law*, 2000, vol. 40.
57. WARNER, R. Legal pragmatism. In PATTERSON, D. A. (Ed.). *A Companion to Philosophy of Law and Legal Theory.* Oxford: Blackwell Publishing, 2008.
58. WEISBERG, R. H. Wigmore, and the Law and Literature Movement. *Cardozo Legal Studies Research*, no. 177.

Interneto tinklalapiai

59. Feminist jurisprudence. *Internet Encyclopedia of Philosophy* [interaktyvus]. A Peer-Review Academic Resource [žiūrėta 2011-03-21]. Prieiga per internetą: <http://www.iep.utm.edu/jurisfem/>.

60. Legal pragmatism. *Internet Encyclopedia of Philosophy* [interaktyvus]. A Peer-Review Academic Resource [žiūrėta 2009-11-21]. Prieiga per internetą: <http://www.iep.utm.edu/leglprag/>.
61. Paradigm. *Marriam – Webster Online Dictionary* [interaktyvus. Žiūrėta 2011-05-01]. Prieiga per internetą: <http://www.merriam-webster.com/dictionary/paradigm>.
62. Philosophy of Law. *Internet Encyclopedia of Philosophy* [interaktyvus]. A Peer-Review Academic Resource [žiūrėta 2011-03-21]. Prieiga per internetą: <http://www.iep.utm.edu/law-phil/>.
63. Postmodernism. *Marriam – Webster Online Dictionary* [interaktyvus. Žiūrėta 2011-05-01]. Prieiga per internetą: <http://www.merriam-webster.com/dictionary/postmodernism>.

THE WAY TOWARDS COGNITION OF LAW PARADIGMS

Dovilė Valančienė

S u m m a r y

Today we are living in the period of changes when the values, ideas, attitudes and the paradigms of thinking alter. However, the word "paradigm" is more often used and it is becoming taken for granted but at the same time there is "some ambiguity". What is the paradigm? What is law paradigm? What law paradigms can be distinguished? How can they be analyzed? How can we achieve a clearer understanding? What does paradigmatic perception give to us? Does the paradigm shift in science affect the science of law? What is the relationship of law paradigms? The article tries to provide at least a little "touch" to these issues.

The aim of the article is to look for answers to the questions: what the paradigm is, what the law paradigm is, what law paradigms can be distinguished and what their main features are, as well as to answer the question what the relationship of law paradigms is.

Answering the question what the paradigm is, the priority can be given to T. Kuhn's definition which suggests that the paradigm is a set of research approaches, values, principles and rules accepted or agreed upon by a scientific community, which affects not only the choice of research aims but also the interpretation of the obtained results. Paradigm is more than a theory, but less than a world outlook. Unfortunately, due to the incompleteness of cognition, the clear distinctions between the conceptions of law paradigms and theories disappear. The criteria for determining those distinctions need to be constantly adjusted.

When we look for the answer to the question what the paradigm is, we can choose three ways. In our case we chose the way dealing with the paradigm as an ideological "field" which is realized in certain territories, and the whole field makes up certain paradigm of law. In this case we distinguished: analytical paradigm of law, normative paradigm of law, and the paradigm of critical law. In the widest sense of meaning we can distinguish the following features of law paradigms: a) analytical jurisprudence which can be perceived as the reflection of systemic, rational requirement of the science of law; b) normative jurisprudence which deals with normative, evaluative or otherwise regulating issues of law aiming at avoiding relativism and indicating the main principles of moral values; c) critical jurisprudence when the law is viewed wider compared to classical law paradigms. Law acquires a different "shade".

Scientists in law have a great task – to verify the ways of cognition of law paradigms. In the period of contemporary changes it is also necessary to understand that law paradigms, however differently they are perceived, cannot destroy each other, they have to learn to coexist. The most important thing is that law paradigms have always been and still are, despite that fact that only now they have received attention. Today we come across issues of their distinction, criteria, reference points, but the ideas of cognition and research of law, its values, etc., have always existed.

Įteikta 2011 m. lapkričio 28 d.
Priimta publikuoti 2012 m. sausio 12 d.